

15 Krylova, L.A., Zhundibayeva, A.K., Kadyrov, Z.T., Fatkiyeva, G.T., Y.V. Portrait image in pushkin's prose of the thirties in the 19th century. Media Watch, 2020, 11(4), stranicy 630–647© Media Watch 11 (4) 630-647, 2020ISSN 0976-0911 | e-ISSN 2249-8818DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204630

Материал 09.06.2024 баспаға түсті

MFTAP 17.07.39

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp164-173](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp164-173)

Т.Б. Нурбеков¹, А.Б. Салқынбай¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы

ТҰРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ДАЛАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Мақалада қазақтың тұрмыс-салт ертегілеріндегі далалық дүниетанымның әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісін зерттейміз. Қазақтың халық ертегілерінің ішінде тұрмыс-салт ертегілердің алатын орны ерекше. Көне кезеңнен бастап, кейінгі уақытқа дейінгі халық тіршілігінің, дүниетанымының, мінезінің, жақсылық пен жамандық туралы түсінігінің әр алуан жақтары осы ертегілерде кеңінен суреттелген. Сонымен бірге тұрмыс-салт ертегілерде өз өмірін жеңілдету мүддесі де жатады. Ең бастысы, арманы мен мүддесі қабыса келе мұратқа жетудің жолдары қарастырылады. Жақсылықты жеңгізбейтін қазақ ертегісі мүлде жоқ. Шындық оқиғалардан бастау алатын ертегінің негізгі көздегені – жақсылық жасау арқылы арман-мақсатына жету.

Негізгі бөлімде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, қазақтың ертегілеріне сараптама жасаймыз. Тұрмыс-салт ертегілерде қиял ғажайып оқиғалар, фантастикалық кейіпкерлер мейлінше аз кездеседі. Алайда бұл мүлде болмайды деген сөз емес. Көбінесе, оқиғаның шарықтау шегінде әрекетті мейлінше күрделендіріп, тыңдаушыны қызықтыра түсу үшін фантастикалық кейіпкерлер ішінара кездесіп отырады. Жақсылық пен мейірімділікке үндейтін мұндай ертегілердің негізгі кейіпкерлері жезтырнақ немесе мыстан кемпір емес, жалғыз көзді дәу немесе жеті басты жалмауыз емес, қарапайым адам болады. Қарапайым адам жақсылық жасап жүріп-ақ, игілікке, мұратына жетеді.

Қорытынды бөлімде қазақтың тұрмыс-салт ертегілеріндегі далалық дүниетанымның әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісіне талдау жасап, тұжырым жасаймыз. Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, өзіндік пікірімізді білдірдік.

Кілт сөздер: әдебиет, ертегі, фольклор, дүниетаным, қазақ әдебиеті, шығармашылық, мәдениет, әлемнің тілдік бейнесі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Халықтың тұрмысы мен тіршілігіне негізделіп, оның дүниетанымы мен ділінен терең мағлұмат беретін тұрмыс-салт ертегілер ғасырдан ғасыр асып, талай заманалардан бері әртүрлі айтушылардың нұсқасында дамып, жетіліп келе жатқан ертегілер. Ертегілерде әлемдік ортақ сюжеттер де бар. Бұлай болуы заңды да. Біздіңше, мұның басты себебі – адам баласының жақсылық пен жамандық туралы, ізгілік пен мейірім туралы негізгі ойлары мен мұраттарының, мақсаттарының ортақтығы.

Тұрмыстық ертегілерде қиял ғажайып оқиғалар, фантастикалық кейіпкерлер мейлінше аз кездеседі. Алайда бұл мүлде болмайды деген сөз емес. Көбінесе, оқиғаның шарықтау шегінде әрекетті мейлінше күрделендіріп, тыңдаушыны қызықтыра түсу үшін де

фантастикалық кейіпкерлер ішінара кездесіп отырады. Жақсылық пен мейірімділікке үндейтін мұндай ертегілердің негізгі кейіпкерлері жезтырнақ немесе мыстан кемпір емес, жалғыз көзді дәу немесе жеті басты жалмауыз емес, қарапайым адам болады. Қарапайым адам жақсылық жасап жүріп-ақ, игілікке, мұратына жетеді.

Осындай ертегілерде қалыптасқан далалық дүниетанымға түрлі көркемдік әдіс-тәсілдермен эксперимент жасады.

КІРІСПЕ

Тұрмыс-салт ертегінің қиял-ғажайып ертегіге ұқсайтын тұсы дәудің, түлкінің әрекеттері арқылы көрінеді. Күнделікті тұрмыста кездесетін қарапайым шалдың дәуден ақылының, тәжірибесінің арқасында құтылуы, түлкіден де ақысын алуы – халықтың қиялының ғана жемісі емес, кедей-кепшікке де күн туса деген арманы да. Адам санасының дамуы, өмірдің жаңа қырларын тануы мен мәдени өміріндегі жаңа ұғымдардың кеңеюі ертегілердегі кейіпкерлер галереясының кеңеюімен де байланысты болады.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, фольклорлық шығармаларда әлемнің тілдік көрінісі ретінде бейнелену ерекшеліктері қазіргі уақыттағы ғылыми зерттеулерде басымдыққа ие. Фольклорлық шығармаларда таңбаланған әлем бейнелері кез келген ұлттың менталитетінің бейнеленуі, оның қалыптасуына әсер ететін маңызды фактор екені ғылыми әдебиеттерде кеңінен жазылған [1, 25].

Қазақ рухани мәдениетінің қалыптасуы мен дамуында ертегілердің де өзіндік орны бар. Қаңбақ шал ертегісі сияқты тұрмыс-салт ертегілерді, Ер Төстік сияқты қиял-ғажайып ертегіні кішкентайынан естіп, елітіп, сүйсініп өскен баланың санасында бұл кейіпкерлердің мінезі, ісі, қимылы, әрекеті бірте-бірте сіңіп қалатыны шындық. Jack Zipes «Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre» зерттеуінде халықтық ертегі жөнінде: «Халық ертегілері ауызша айтылып, ертегішінің көркем орындауы мен интерпретациясын бейнелеген», – дейді [2, 35].

Қазақ сан ғасырлық әдебиетінде ертегілердің алатын орны ерекше. Қазақтың салты мен дәстүріндегі барлық қазына бойына жинаған бұл саланың зерттелуі әлі де болсын кенде қалып жүр. Ендігі кезекте отандық ғылымның негізгі зерттеу нысанына айналғанына куә болудамыз. Әдеби ертегілердегі құндылықтар халықтың таным-түсінігімен тікелей байланысты. Оны шетел ғалымдардың еңбектерінен де байқасақ болады. U.Knoepflmacher «Әдеби ертегілер және адамдық құндылық. Ғажайыптар мен ертегілер» деген еңбегінде осы мәселе кеңінен қарастырылған [3, 12].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу жұмысында салыстырмалы-тарихи, кешенді, сипаттама, жүйелі талдау, жинақтау әдістері пайдаланылды.

Ертегілердің саяси көрінісін, поэтикалық элементтерінің қолдану ерекшеліктерін зерттеу және образдық сипатын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, интертекстуалдық, құрылымдық, семиотикалық, герменевтикалық талдау әдістері ғылыми басшылыққа алынды. Интерпретацияның жасалу жолдарына да тоқталамыз.

Тарихи-салыстырмалы әдістің ең негізгі міндеті – шығарманы өзіне дейінгі бір шығармамен не оқиғамен қатар алып суреттеу.

Ертегілердің түрлік-бейнелілік ерекшеліктерін, жаңалықтарын зерттеуде жүйелі-кешенді, салыстырмалы-типологиялық, талдау, сипаттау, объективті-аналитикалық әдіс-тәсілдерді қажетімізге қарай қолданамыз.

Фольклортану ғылымының табиғатын, құрылымдық, көркемдік-эстетикалық, стильдік-бейнелілік ерекшеліктерін зерттеуде пайдаланған басқа да әдіс-тәсілдері мен теориялық қағидаларын, қол жеткізген жетістіктерін осы зерттеу жұмысының пәні һәм теориялық-методологиялық негізі етіп алдық.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ ертегілерінің далалық дүниетанымын әлемнің тілдік бейнесінде көрсетудің бірнеше кезеңдерін жіктеп көрсетсек болады. Біріншіден, тұрмыс-салт ертегілерінде ұлттық коллоритті қазіргі жастарға жаңа қырынан таныту жолға қойылды. Екіншіден, ертегілердің сюжеттік желісі ғана емес тілдік қуаты да ғылымның негізгі бір бөлігіне айналды. Үшіншіден, қазақы тәрбиенің негізі бола алатын ғибратты дүниелерді халықтық қолданысқа енгізді. Төртіншіден, дүниежүзілік ертегілердің қатарына қазақтың сан ғасырлық байлығы үлкен мұра болып қосылды.

Зерттеу жұмысының жаңалығын қазіргі таңдағы іргелі ізденістерде қолданса болады. Заманауи комикстер мен гаджеттерге арналған түрлі мағыналы образдар қарастырылған. Қазақтың өскелең ұрпағына арналған танымдық бағдарламаларға арқау бола алатын рухани детальдарды дүниеге әкелуге материалдар дайын. Қазақтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертегін осынау ертегілерімізге тереңнен үңілу үшін, оны әлемдік деңгейде зерттеп, оқырман қауымға ұсындық. Мемлекеттік дәрежеде қолдау күтетін бұл жұмыстың келешегі зор. Қазақ ғалымдарының ертегі туралы айтқан пікірлерінен түйін жасап, заманауи көзқарасымызды білдірдік.

Ертегілердегі әлемнің тілдің бейнесі В. Даниленконың пайымдауынша мақалдардағы әлемнің қарапайым тілдік бейнесімен сәйкес келеді. Бұл пікірмен келісуге болады. Мақалдарда да, ертегіде де әлемнің өзіндік тілдік бейнесі бар. Алайда, мақал – шындыққа құрылады, адамның танымындағы нақты әлемнің тілдік бейнесі ретінде сипатталады да, ертегіде – негізінен қиялға ерік береді. Қиял-ғажайып оқиғалар арқылы әлем бейнесінің тілдік бейнесі алдымыздан шығады. Сондықтан да, ертегінің негізгі тыңдаушысы – қиялға сенетін балалар болуы заңды. Яғни, мақалда – ақиқат өмір бар, ертегі қиялға негізделеді.

Осы сынды пікірлерді негізге ала отыра, қазақтың қазыналы ертегілерінің тілдік көрінісін зерттеп шықтық.

ТАЛҚЫЛАУ

Ертегілердің осындай тәрбиедегі маңызын әсте естен шығаруға болмайды. Жас сәбидің қазір телеарна алдында көп отыратынын еске алатын болсақ, олардың қандай ертегінің көріп, тамашалап отырғанына назар салу өте маңызды. Бұл – баланың ділі қалыптасуының маңызды факторларының бірі.

Ертегілердің бала санасына әсер етуі мен оның ділін қалыптастырудағы маңызын мен оның көрінісін мынадай парадигмалар деңгейінде таразылауға болады:

- элеуметтік көрінісі, яғни бір тілдегі ертегі баланың ділін негіздейтіндіктен, оның элеуметтік қалпын да анықтайды. Бұдан ертегі арқылы ұлттық болмыстың қалыптасатынын да зерделеуге болады;

- когнитивтік көрінісі, яғни жеке тұлға қабылдайтын мәдениет пен оның рухани болмысы тіл арқылы қалыптасатындықтан, баланың қай тілді ертегі тыңдайтыны маңызды болады. Оның әлем болмысын қабылдауы, әлем туралы түсінігі, сол тілде бірте-бірте қалыптасады;

- семиотикалық көрінісі, яғни әлемнің тілдік бейнесін жасау үшін қолданылатын барлық таңбалар жүйесі мен материалдық белгілердің көрінісі ертегі арқылы ұрпақ санасына сіңеді.

Мәдени мазмұнның өлшемі адамның ежелгі заманнан бастап прогреске дейінгі эволюциясы ретінде қарастырылады, сонымен бірге әртүрлі қоғамда мәдени айырмашылықтар әр түрлі түсіндіріледі. Қоғам өркениет белгілері жағынан неғұрлым күшті болса, соғұрлым мәдени дамуы да прогрессивті болады деп түсінуге негіз бар.

Қазақ ертегілерінде Тазша бала бейнесі жиі кездесетін кейіпкер. Тазша бала қиял-ғажайып ертегілерінде де, тұрмыс-салт ертегілерде де бар. Түркі мәдениетіндегі Тазша бала бейнесін ортақ кейіпкер ретінде тануда болады. Мәселен, қазақтарда Тазша бала болса, түрік халқында – Келоғлан, азербайжан халқында – Кечел, Кечел Мехеммед, Кечел Жиен,

түрікмендерде – Келдже Батыр, Қырым татарларында – Тазбала, Алтайлықтарда – Тас, Тастарақай деп атайды. Бұдан аңғарылатыны, Түркі тектес халықтардың дүниетанымының ортақтығы ертегілерден де айқын көрініс табатыны. Әлемнің тілдік бейнесінде түркі халықтарының ортақ көзқарасы, дүние болмысын тануы, ділі, мінезі, әдет-ғұрпы мен дәстүрі жатады.

Тазша балаға қатысты тұрмыс-салт ертегілерде далалық көзқарас, далалық мінез бен дәстүр айқын аңғарылады. Мәселен, С. Мәмет құрастырған «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері)» атты жинаққа енген «Тазша бала» ертегісінде әке-шешеден ерте айрылған Тазша баланы оқиғасы әңгімеленеді. Баласы жоқ шалға бала болған Тазшаны шал жылдамдыққа тәрбиелейді [4, 87].

Құсқа білдірместен жұмыртқасын алып, қайтадан оны ұяға салуды тез меңгеріп алып, «қолынан іс келетін» бала деген баға алады. Өгей әке мен шешесі бір күні Тазша баланы өздері асқан бай болса да, барынша сараң байдың үйіне жұмсайды. Олар түнде ұйқыға жатқанда құртты басына жастап, сары майды қойнына алып құшақтап ұйықтайды мыс. Ертегіде тілімізге әбден сіңіп кеткен парсы сөздері (ділдә, уәзір, шаһар т.б.) де кездеспейді. Тазша баланың алатыны – құрт, сары май – қазақ халқының ұлттық тағамдары. Немесе, Тазша бала Шалды оның кемпірінің даусын салып алдап «Тілеуің құрғыр, шал, қайда кетіп едің? Қоралы қойыңды қасқыр қуып кетті. Жүгіріп жетіп, жылдамырақ қайырып, айдап кел. Болмаса қасқыр қырып кетеді» деуінде де ұлттық дәстүрлі шаруашылықтың сипаты сезіліп тұр. Мұндағы «қоралы қой», «қасқыр», «қайырып келу», «қасқыр қырып кетеді» - деген тіркестер арқылы ұлттық болмысымызға тән концептердің көрінісі айқын сезіледі. Ертегідегі «тілеуің құрғыр» қарғыс мәнді сөзінің де қолданысы ауызекі сөйлеу стиліне тән. Яғни адам санасындағы әлемнің бейнесі тілде нақтылы өзінің көрінісін тауып тұр. «Тілеуің құрғыр» қарғыс мәнді сөзін шалдың кемпірінің айтуы да шындық өмірде болатын әрекет.

Шал қолындағы құртты мен майын кемпіріне бердім деп ойлап, Тазша баланың қолына ұстатып, қойын іздеуге кете барады. Шал онда, мұнда жүгіріп қойын іздеп таба алмай, қайта келсе, қойлары қорада аман-есен жатады. Алданғанын білген шал: «Қап! Өзім де жас уағымда осындай қулықты көп істеп едім, қартайғанда алдыма келгені ғой! – дейді. Өмір – бумеранг деген философия осылайша ертегіде бір ауыз сөзбен түйінделіп жатады. «Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келеді», «жақсылық жасасаң – өзің үшін, жамандық жасасаң – өзің үшін» деген мақалдың мәні осындай ертегілер арқылы бала құлағына сіңеді. Бала осындай ертегілер арқылы тәрбиеленеді.

Тазша баладан алданған шал енді одан ақысын алмақ болып, әкесіне барады. Өгей әке: «Мен майыңды көргенім жоқ! Егер анық Тазшаның алғанын сезген болсаң, не қылсаң о қыл, мен ара түспеймін» дейді. Бұл, әрине, өгей әкенің сөзі, «жаны ашымастың» сөзі. Мұндай көркем диалогтардан шындық өмірдегі ақиқатты да аңғару қиын емес. Яғни, баланың әкелген майы мен құртын алса да, алмадым деп қайтармағанымен қоймай, өгей әке Тазшаға ара түспейді.

Ал майын Тазшаның алғанын сезген шал оны балтамен өлтірмекке бел буып, кемпіріне өтірік айтқызып, баланы молаға шақырады. Алайда, Тазша мұны сезіп қойып, шалдың қолындағы балтасын тартып алады да, өзіне дүрсө қоя береді. Шал зорға құтылады [5, 51].

Ертегіде бұдан әрі екінші сюжет басталады. Келесі сюжетте шаһардың қатал ханы халқына зәбір көрсетіп, мол салық салады. Тазшаның әкесі де таршылық көріп, қысыла бастайды. Сонда Тазша бала «Ханның өз алтынын өзіне берейік», деп ханның қазынасынан бір құмыра алтынын әкеп әкесіне береді.

Ертегіні зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, ертегілер лингвомәдени феномен, өйткені онда тілдік жүйедегі әртүрлі бірліктердің қолданысы арқылы ұлттың өзіндік ерекшелігі көрініс табады [6, 123].

«Ұр тоқпақ» ертегісін талдап көрелік.

Ертегі әлемінің тілдік бейнесі өзіндік ерекше концептосфераны таңбалауымен ерекшеленеді. Бір ертегілер елінің танымдық жүйесінен сұлулықты да, ерлікті де, қазақ рухын да, күшті де, ойынды да, өкініш пен ренішті де, көмектесу мен жанашырлықты да, жауыздық

пен зұлымдықты да, мақтаншақтық пен қулық-сұмдықты да, үйлену-үй болу мен қиналысты да, атамекен мен отан идеясын да таба аламыз. Дей тұрғанмен, бұл концептер ертегіде бүтін қалпында көрініс таба бермейді. Біз жалпы ертегідегі әлемнің тілдік бейнесінен олардың жинақ бейнесін таба аламыз. Сондықтан бұл концептерді жүйелеп, нақты әлем бейнесі ретінде саралау қажет болады.

Ғылыми зерттеулерде адам баласының танымындағы әлем бейнесінің негізгі төрт түрлі сипаты жинақталады:

- физикалық табиғат;
- тірі табиғат;
- психология;
- мәдени таным.

Физикалық табиғатты – физика зерттейді; тірі табиғатты – биология қарастырады; үшіншісін – психология, ал мәдени танымды – философия зерделейді [7, 171].

Тұрмыс-салт ертегіге жататын «Ұр тоқпақтың» керемет қасиеті бар заттарға қатысты оқиғаға құрылғанын айтуға болады.

Ертегі «бұрынғы өткен заманда» деп басталады, демек, уақыт шегі анықталмайды. Көп ертегіде кездесетін кедей кемпір мен шал. Ешқашан байымаған. Тұзақ құрып, күнін көрген. Бірақ «әр нәрсенің бір қайыры бар» деген көнеден келе жатқан тәмсілдің бір биігі көрінеді бұл ертегіден. Шал Қазбайдың үш жақсы нәрсесі бар екенін баладан сұрап алады. «Балалы үйдің ұрлығы жатпас» дегендей, әрине бала шал білмейтін шындықты жайып салады: «Піс, қазаным, піс» десе, әр түрлі тамақ пісіп шығады. «Құс, есегім, құс!» десе, алтын құсады. «Ұр, тоқпағым, ұр!», - десе адамдарды ұра беретін Қазбайдың ерекше заттары бар екен.

Ертегі мен мифтік аңыздарды терең зерттеген В.Я. Пропп зерттеуінде өз зерттеуінде «миф дінмен байланысты, ал ертегі – өнер» деген екен [8, 41].

«Ұр тоқпақ» ертегісінің негізгі ерекшелігі ретінде осындай мифке ұқсайтын ерекшелігін айтуға болады. Әрине, шындық өмірде ұр тоқпақ, піс қазан, құс есектің болмайтыны анық. Алайда, ертегі – сөз өнері. Тыңдаушы мен оқушы «Ұр тоқпақ» ертегісін қызыға тыңдайды да, оқиды да. Ұр тоқпақ, піс қазан, құс есек сияқты кереметтер бұл ертегіде әлемнің тілдік бейнесі ретінде көрініс тапқан. Бұл әлем бейнесі шындық өмірде бар сияқты етіп айтылған. Шындық өмірде болмайтын жағдаяттар мен әрекеттердің бар сияқты етіп суреттелуі халық даналығының, халық арманы мен қиялының әдемі бір көрінісі. Кедейліктен тұншыққан елдің үміті.

Қазбай – бай, айтқан сөзінде тұратын бай. Шал Қазбайдың ауылына келгенде, ол шалды жақсылап күтіп алады, шалдың сұрағанын да береді. Шал ең алдымен, «Піс қазанды» сұрайды. Бірақ аңқау шал ойнап жүрген балаларға «піс, қазаным, піс» деп айтпаңдар, - деп бар шынын айтып та қояды. Осылайша шал балаларға шын алданып, үш рет Қазбай берген сыйлықтан айрылып қалады. Бұл қазақы мінездің, аңғал мінездің көрінісі еді. Бір жағынан тым қарапайым болып көрінетін әлемнің тілдік бейнесінде қазақ қимыл мен түсініктің шындығы жатады. Ертегідегі қияли әлемнің көрінісіндей ұр тоқпақ, піс қазаным, құс есек бейнелерінің сомдалуы шындық өмір болмысымен жымдаса суреттелген. Аңқау шал мен сөзінде тұратын бай арасындағы алыс-беріс арадағы бала-қулардың араласуымен шым-шытырық оқиғаға айналады. Сөйтіп оқиға сюжеті қызықтыра түседі. Өмірде орындалмаса да, қиялында бір баю әр кедейдің арманы екені даусыз. Осы арман «Ұр тоқпақта» орындалып жатады. Шалды жолдай үшінші рет асқа шақырған балаларға «Шырақтарым, Ұр тоқпағым, ұр демендер» деп үйге кіріп кетеді. Әбден дәндеген балалар «Ұр, тоқпағым, ұр» дегенде ұр тоқпақ балаларды ұра жөнеледі. Ұр тоқпақтан шын қорыққан балалар шындарын айтып, енді ұқ тоқпаққа жалына бастайды. Астан шығып келе жатқан шал балалардың сөзін естіп, Ұр тоқпақты, піс қазанды, құс есекті қайтарып алып, мұратына жетеді.

Ертегіде Ұр тоқпақ, піс қазан, құс есек сияқты үш керемет заттар бар. Олардың керемет қасиеттерінің өзі Ұлы Дала үшін ең маңызды факторларға негізделген – яғни «піс, қазан» - тамақ, құс есек – алтын, байлық, ұр тоқпақ – күш. Ойдан шығарылған осындай керемет қасиетке ие заттар арқылы далалық ұлттық дүниетаным мен әлемнің тілдік бейнесі саралана

дараланады. Әрине, ерекше қасиетке ие мұндай заттарға ертегіні айтушы да, ертегіні тыңдаушы да сене қоймасы анық. Біріншіден, бұл ертегіні тыңдауда қызықтыру үшін қолданылмайды, сонымен бірге тыңдаушыны еліктіре отырып, оның санасына әсер етуді де көздейді, Яғни ертеңге сену, болашаққа деген сенімін қалыптастыру. Ұр тоқпақ ертегісінің ең маңызды тұсы – оның ертеңге деген сенімді қалыптастырудағы рөлі деп бағалаймыз. Тұрмыс-салт ертегінің ішінде бұл «Ұр тоқпақ» ертегісінің ерекшелігі де осында.

Қазақ тілінде тоқпақ, есек, қазан сөздері белсенді жұмсалады. Әр заттың өзіндік мағынасы мен мәні бар.

Тоқпақ – күнделікті тұрмыста белсенді жұмсалатын, бір нәрсені қағу, қазық қағу үшін қолданылатын құрал. Тоқпақ, көбінесе, жуан ағаштан жасалады. Белгілі бір затты қағу, ұру семасы арқылы ертегіде «Ұр тоқпақ» мағынасы таңбаланған.

Есек – жылқы тұқымдас, сүтқоректі тақ тұяқты үй жануарына жатады. Оңтүстік өңірлерде есекті мініске кеңінен пайдаланады. Зерттеулерге қарағанда, есектерді адамдар қолға бұдан 5-6 мың жыл бұрын үйрете бастаған. Есектің дене бітімі жылқыдан төмен, шымыр болады. Аса төзімді болғандықтан шаруашылықта көп пайдаланылады, арбаға жегіледі. Төзімді де шыдамды болғандықтан, қазақта «есектің күші - адал, еті - арам» делінеді. Етін арам деп есептеп, жемейді. Ертегідегі құс есектің тілдік бейнесі – төзімділігі мен шыдамдылығына қоса, иесіне адал қызмет ететінімен байланыстырылған деуге негіз бар.

Қазан – қазақ үшін қазан киесі ыдыс саналады. Негізінен, шойыннан немесе алюминийден, мыстан, қоладан құйылып жасалады. Қазанның киелілігі – оған ас пісіріп ішетінімен байланысты. Қазақта Тайқазан ұғымымен де далалықтардың кең дүниетанымы астасып жатады. Басқа ыдыс-аяқпен салыстыра қарағанда қазақ тіршілігі мен мәдениетінде қазанның алатын орны өзгеше жоғары. Мұнда ырыс бар, несібе бар деп есептеледі. Көшпелі дала халқы үшін «қазан» культінің мәні зор. Осы қасиеті мен қажетіне орайластыра «Піс қазан» тілдік бейнесінің жасалуының заңды сипаты бар деп пайымдаймыз.

Демек, қазақ тіршілігінде пайдаланатын осындай басты заттар мен олардың қасиетінің маңызы ертегіде аталатын Ұр тоқпақ, Піс қазан, Құс есек бейнелері арқылы көрінуінің өзіндік себебі бар. Бұл заттардың дала өміріндегі қолданысының мәні мен маңызының ерекшелігімен, пайдаланудағы қажеттілігімен байланыстыруға болады.

Тұрмыс-салт қарым-қатынастағы шалдың қылығын әжуалау да ертегіде анық көрінеді. Яғни кішкентай ойнап жүрген балаларға үш рет алданады. Балалардың да, шалдың да үш рет кездесуіндегі диалогта еш айырмашылық болмайды.

1- диалог: - «Ата, асқа түсіңіз».

- Шырақтарым, «Піс, қазаным, піс» демендер»

2- диалог: - «Ата, асқа түсіңіз».

- Шырақтарым, «Құс есегім құс» демендер»

3- диалог: - «Ата, асқа түсіңіз».

- Шырақтарым, «Ұр, тоқпағым, ұр демендер» [9, 77].

Бұл әрине шалдың аңғалдығы, аңқаулығы. Сонымен бірге мінездің жұмсақтығы мен сенгіштігі де. Бұл әжуа күлкіде ыза не кек, сарказм жоқ. Мұнда жеңіл ирония ғана басым.

Қазақ ертегілерінің қай-қайсысы болса да қазақы тірліктің өзіндік ерекшелігін таныта отырып, әлемнің тілдік бейнесін таңбалайды.

Әлемнің тілдік бейнесін зерделеу барысында тілдің лексика-семантикалық құрылымын зерттеу, сөздің, сөйлемнің мағынасын қарастыру ең өзекті мәселе. Олай деуіміздің себебі. Ертегідегі психикалық құбылыстардың, ойлаудың неғұрлым жалпы тұжырымдамалық құрылымының құрамдас бөлігі сөйлем арқылы таңбаланады[10, 171].

Тілдік формалардың астарында әлем бейнесін бейнелеудің когнитивтік құрылымдарын бөліп көрсету, тілдік бірліктердің қызметін психикалық процестер тұрғысынан түсіндіру, көптеген ұғымдарды жаңарту және өзара қатынас жасау процесі, мәтінді құру және қабылдау стратегиясын анықтау міндеті тұрады. Ұлттық менталитеттің ерекшеліктерін ескере отырып, тіл білімі де өз дамуының жаңа деңгейіне көтеріледі.

Байқап отырғанымыздай, талданып отырған «Ұр тоқпақ» ертегісінің лексика-семантикалық құрылымында да осындай ерекшеліктер бар. Мәселен, күнде тұзақ құрып жүрген шалдың тұзағына қаз келіп түседі. Қаз – құс. Яғни, қаз бейнесіндегі бақ құсы шалдың қолына қонады. Ол кейін Қазбай бейнесінде көрінеді. «Шал» лексемасы екі бетке жетпейтін ертегі мәтінінде 35 рет қайталаанады. Басқа ертегілерде «қария», «ақсақал» сөздерінде жұмсалатын бұл ұғым тек «шал» нұсқасында қолданылады. Ақсақал, қарт қария, шал сөздерінің әрқайсысының өзіндік ерекше мағынасы бар екені белгілі.

Сондай-ақ, тілімізде надан шал, соқыр шал алжыған шал, парақор шал пәтуәсіз шал, қақпас шал, мылжың шал, картожник шал, мәдениетсіз шал, сорлы шал, жетесіз шал, шалқайған шал, еңкейген шал, коммунист шал, жағымпаз шал, жемқор шал, қорқақ шал, өсекші шал, өтірікші шал, маскүнем шал, аузынан «ақ ит кіріп, қара ит шығатын» боқтампаз шал, өзі тойса да, көзі тоймайтын, мешкей шал, ақылсыз шал, ақымақ шал, жаман шал, есірік шал, ерме шал, шошқашы шал, томырық шал, шайтан шал, қотыр шал, менмен шал т.б. тіркескен тұлғада кездеседі.

Ертегінің жалпы мазмұнында қолданылатын тілдік бірліктер әлемнің жалпы тілдік бейнесінің бейнеленуінің объективтілігін, біртұтас әсер қалдыру үшін өте айқын және құнды динамикада береді.

Белгілі сөздердің қайталанып қолданылуы мен тұрақты қолданысы олардың лингвистикалық маңызы бар екенін дәлелдеуге негіз береді.

Жалқы есімдердің аздығы ертегі мәтініне ерекше сипат береді. Бұл сипатталған әрекеттің және шал мінезінің, бала қылығының әмбебаптығы мен бірегейлігін де танытады.

Ертегідегі шал сөзімен тіркесіп келетін етістіктер де назар аударарлық. Мәселен, шал мен кемпір кедей екен; шал қазды тұсақтан босатып алып, кемпірі шалға ұрсады, шал бұл ұсынысты мақұл көріп, шал қазға бармақшы болады, шал ойланып тұрып, шал жүріп кетеді, шал келеді, шалды күтіп алады, шал алып үйіне келе жатса, шал асқа түседі, шал үйге кіріп кеткен соң, шал үйіне алып барып, шал қазанды алып, шал есекті мініп, шал асты тастағысы келмей, шалға береді, шал шығып келе жатып, шал келіп, шал қойғызады.

Ертегі мәтіндері қазақ грамматикасының бейімділігі мен жетіктігін айқын танытады. Тіліміздегі барлық грамматикалық құрылымдар ойды жеткізуге қызмет етеді және кез келген әрекетті, іс-қимылды таңбалауға мүмкіндігі мол екенін анық аңғаруға болады. Келтіріліп отырған мысалдардағы етістіктердің ішінде бір құрамды етістіктерден басқа, күрделі етістіктер мен аналитикалық етістіктер де бар. Олардың ара жігін мағыналық құрылымы анықтаймыз.

Күрделі етістіктердің тілдің тарихи дамуында еркін сөз тіркестері болғаны белгілі жайт. Уақыт өтуінің нәтижесінде етістікті еркін тіркесімнің жиі қолданылуымен, немесе сол екі толық мағыналы дербес лексеманың тіркесімен қимылдың жаңа сипатын атау қажеттілігінен күрделі атауларға дамығандығы туралы жазылған ғылыми пікірлер бар. Күрделі аталымдар туралы ғылыми еңбек жазған филология ғылымдарының докторы, профессор Қасым Балқия «Күрделі аталымдар сөздігі» деген еңбегінде тіркестің бір сыңарының алғашқы лексикалық мағынасын солғындатып, дербестігін біршама жоғалтып, сөзжасамдық ортақ мағынасын ғана сақтап қалуы мүмкін екендігін жазған.

Ертегіден келтірілген мысалдарды мынадай кесте арқылы беруге болады:

1-кесте. «Ұр тоқпақ» ертегісіндегі етістіктердің мағыналық сипаты:

№	дара етістік	күрделі етістік	құранды етістік	аналитикалық етістік
	ұрсады	жүріп кетеді	мақұл көріп	босатып алып
	келеді	күтіп алады		
	түседі	келе жатса		бармақшы болады
	алып	кіріп кеткен соң		ойланып тұрып
	мініп	алып барып		
	береді	тастағысы келмей		
	келіп	шығып келе жатып		
	қойғызады			

Бұл кестеден байқалғаны, «Ұр тоқпақ» ертегісінде қолданылған етістіктердің дені – дара етістіктер мен күрделі етістіктер. Олар нақты ұғымды анықтау үшін жұмсалғандықтан, туынды етістіктер қатарында болады. Ал ертегінің тілі сөйлеу тілінен көп ажырамаған, жазбаша кітапқа түскенімен, әуелгі тілдік сипатын, ерекшелігін сақтаған деп пайымдауға негіз бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, талданып отырған тұрмыс-салтқа қатысты ертегілердің қай-қайсысынан болса да ұлттық дүниетаным мен түсініктің көрінісі анық аңғарылады. Қазақ баласының кеңпейілдігі, адалдығы, жақсылыққа құштарлығы кейіпкерлердің сөйлеу тіліндегі әлемнің тілдік бейнесі арқылы айқын кестеленген. Ертегілер ұлттық дүниетанымды жүйелі танытады, әр түрлі бақырыптағы не әртүрлі жанрдағы ертегілерді оқып талдасау та, ондағы негізгі ұғымдардың танылуында өзгеріс болмайды. Жақсылық пен ізгілік туралы пікірінен, тұжырымынан ертегі мазмұнында айырмашылық болмайды.

Ізгілік туралы саналы ойлардың әлемдік тілдік бейнесі жоғарыда талданғандай, ойлы сөздермен таңбалынып, күрделі ойды айқындайды. Терең ойды балаға қарапайым тілдік бірліктер арқылы жеткізе білу үлгісі «Ұр тоқпақ», «Қаңбақ шал» ертегілерінде сәтті берілген. Сөздің терең семантикалық құрылымының ертегілердегі қолданысына ерекше мән беріледі. Сөз мағынасының көбінесе негізгі мағынасында жұмсалуды ертегідегі оқиғаны тез және оңай түсініп, пікір қалыптастыруға мүмкіндік берері даусыз. Тұрмыс салт ертегі мәтіндері арқылы қазақ етістіктерінің, зат есімдерінің қолданысындағы бейімділік пен жетілген грамматикалық құрылымды байқауға толық негіз бар.

Қазақ тіліндегі барлық грамматикалық құрылымдар сөйлеу тіліндегі өз белсенділігін ертегілерде нақты көрсетеді. Олар кез келген ойды айқын жеткізуде толық мүмкіндікке ие. Қазіргі сөйлеу тілімізде кездесетін кемшіліктер ертегінің сөйлеу тілінде мүлде жоқ. Өзге тілдерден кірме сөздерді алып пайдалану, грамматикалық құрылымда өзге тілдердегі тілдік бірліктерде жұмсау деректері мүлде кездеспейді. Яғни қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық барлық мүмкіндіктері толық пайдаланылып, нақты тұжырымды ой айтылады. Бұдан аңғарылатыны, қазақтың сөйлеу тілінде адамдар арасында күнделікті ой, пікір бөлісуде барлық лексикалық және грамматикалық құрылым кешенді түрде жұмсалып, кез келген ойды салмақтап беруде мүмкіндігі орасан зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: дисс на соискание канд, филол. наук. – Волгоград, КДУ. 2013. – 348 с.
- 2 Jack Zipes Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016, p. 241.
- 3 Knoepfelmacher, U.C. Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15-36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 4 Мәмет С. «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері) [Мәтін]. – Алматы: Балауса. 2018, 262 б.
- 5 Қазақ ертегілері. Құрастырған Ә. Мәмет. – Алматы. 2001. 168 б.
- 6 Соколов Б., Соколов Ю. Сказки и песни Белозерского края. СПб.: Тропа Троянова, 1999. 1504 с.
- 7 Даниленко В. П. Эволюция в духовной культуре: свет Прометея / В. П. Даниленко, Л. В. Даниленко. М.: КРАСАНД, 2012. 640 с.
- 8 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. М.: Лабиринт. – 2014. 332 с.
- 9 Бабалар сөзі: Жүз томдық. 74 том. Қиял – ғажайып ертегілер. – Астана: “Фолиант”, 2011. – 432 б.

10 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Оқу құралы. – Алматы, 1991. – 288 б.

Материал 03.06.2024 баспаға түсті

Отражение степного мировоззрения в сказках быта и обряда в языковой картине мира

Т.Б. Нурбеков¹, А.Б. Салкынбай¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050010, Республика Казахстан

В статье исследуем отражение степного мировоззрения в казахских сказках быта и обряда в языковой картине мира. Среди казахских народных сказок особое место занимают бытовые и ритуальные сказки. В этих сказках широко описаны самые разные стороны народного быта, мировоззрения, характера, представления о добре и зле с древнейших времен до позднего времени. В то же время в ритуальных сказках есть и стремление облегчить себе жизнь. Прежде всего, рассматриваются пути достижения идеала, когда воплощаются мечты и интересы. Нет никакой казахской сказки, которая бы не победила добро. Основная цель сказки, которая берет свое начало в событиях реальности, - это достичь своей мечты-цели, делая добро.

В основной части проведем экспертизу казахских сказок, опираясь на труды отечественных и зарубежных ученых. В ритуальных сказках как можно реже встречаются фантастические приключения, фантастические персонажи. Однако это не значит, что этого вообще не произойдет. Чаще всего в кульминации рассказа фантастические персонажи встречаются частично, чтобы максимально усложнить действие и заинтересовать слушателя.

В заключительной части проанализируем и сделаем выводы о проявлении степного мировоззрения в казахских сказках быта и обряда в языковой картине мира. Опираясь на труды отечественных и зарубежных ученых, высказали свое мнение.

Ключевые слова: литература, сказка, фольклор, мировоззрение, казахская литература, творчество, культура, языковая картина мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Акименко Н. а. Лингвокультурные особенности англоязычного сказочного дискурса: дисс на соискание канд. филол. наук. - Волгоград, КДУ. 2013. - 348 С.
- 2 Jack Zipes Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016, p. 241.
- 3 Knoepfelmacher, U.C. Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15-36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 4 Мамет С. «Казахские сказки (сказки фэнтези и быта) [Текст]. – Алматы: Балауса. 2018, 262 С.
- 5 Казахские сказки. Составитель А. Мамет. – Алматы. 2001. 168 С.
- 6 Соколов Б., Соколов Ю. Сказки и песни Белозерского края. СПб.: Тропа Троянова, 1999. 1504 С.
- 7 Даниленко В. П. Эволюция в духовной культуре: свет Прометея / В. П. Даниленко, Л. В. Даниленко. М.: КРАСАНД, 2012. 640 С.
- 8 Пропп В. Я. Исторические корни шебной речи. М.: Лабиринт. - 2014. 332 С.
- 9 Слово предков: сто томов. Том 74. Фантастические сказки. – Астана: "Фолиант", 2011. – 432 с.
- 10 Қоңыратбаев А. История казахского фольклора. Учебное пособие. – Алматы, 1991. - 288 с.

Материал поступил в редакцию журнала: 03.06.2024

Reflection of the steppe worldview in fairy tales of everyday life and ritual in the linguistic picture of the world

T.B. Nurbekov¹, A.B. Salkynbai¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

The article examines the reflection of the steppe worldview in the Kazakh fairy tales of everyday life and ritual in the linguistic picture of the world. Among Kazakh folk tales, household and ritual fairy tales occupy a special place. These tales widely describe the most diverse aspects of folk life, worldview, character, ideas about good and evil from ancient times to the late times. At the same time, in ritual fairy tales there is also a desire to make life easier for oneself. First of all, the ways to achieve the ideal are considered when dreams and interests come true. There is no Kazakh fairy tale that would not defeat the good. The main purpose of the fairy tale, which originates in the events of reality, is to achieve your dream goal by doing good.

In the main part, we will conduct an examination of Kazakh fairy tales, based on the works of domestic and foreign scientists. In ritual fairy tales, fantastic adventures and fantastic characters are found as rarely as possible. However, this does not mean that this will not happen at all. Most often, at the climax of the story, fantastic characters meet partially in order to complicate the action as much as possible and interest the listener.

In the final part, we will analyze and draw conclusions about the manifestation of the steppe worldview in the Kazakh fairy tales of everyday life and ritual in the linguistic picture of the world. Based on the works of domestic and foreign scientists, they expressed their opinion.

Key words: literature, fairy tale, folklore, worldview, Kazakh literature, creativity, culture, linguistic picture of the world.

REFERENCES

- 1 Akimenko N.A. Linguistic and cultural features of the English-language fairy-tale discourse: a dissertation for the Candidate of Philological Sciences. sciences'. – Volgograd, KDU. 2013.
- 2 Jack Zipes Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016.
- 3 Knoepfmacher, U.C. Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15-36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 4 Mamet S. "Kazakh fairy tales (tales of fantasy and everyday life) [Text]. – Almaty: Balausa. 2018.
- 5 Kazakh fairy tales. Compiled by A. Mamet. – Almaty. 2001.
- 6 Sokolov B., Sokolov Yu. Fairy tales and songs of the Belozersky region. St. Petersburg: Troyanova Trail, 1999.
- 7 Danilenko V. P. Evolution in spiritual culture: the light of Prometheus / V. P. Danilenko, L. V. Danilenko. M.: KRASAND, 2012.
- 8 Propp V. Ya. Historical roots of magic speech. M.: Labyrinth. 2014
- 9 The Word of the ancestors: one hundred volumes. Volume 74. Fantastic fairy tales. – Astana: "Folio", 2011.
- 10 Konyratbaev A. The history of Kazakh folklore. A study guide. Almaty. 1991.

Received: 03.06.2024